

Antoni Markunas

Psycholingwistyczne przesłanki zastosowania środków audiowizualnych w nauczaniu ustnych sprawności recepcyjnych i produkcyjnych

---

Studia Rossica Posnaniensia 17, 131-145

1982/1983

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

METODA NAUCZANIA JĘZYKA ROSYJSKIEGO

ANTONI MARKUNAS

Poznań

PSYCHOLINGWISTYCZNE PRZESŁANKI ZASTOSOWANIA ŚRODKÓW AUDIOWIZUALNYCH W NAUCZANIU USTNYCH SPRAWNOŚCI RECEPCYJNYCH I PRODUKCYJNYCH

1. CZYNNOŚCI ZWIĄZANE Z GENEROWANIEM MOWY

Psycholingwistykę uznaje się za subdziedzinę psychologii, której przedmiotem badań jest język. Zajmuje się ona opisem i analizą psychologicznego aspektu różnych form czynności językowych człowieka, z których bezpośrednio glottodydaktykę interesują m. in. procesy tworzenia się mechanizmów produkcji i recepcji komunikatów językowych. Współczesna psycholingwistyka łączy procesy psychiczne percepcji wypowiedzi, ich rozumienia oraz budowy własnych z pozostałymi procesami przetwarzania informacji, a także w ogóle wyprowadza je z całokształtu działalności człowieka. Struktura czynności słuchania i mówienia jest podobna do innych czynności ludzkich (przedmiotowych i umysłowych). Jak podkreśla T. Tomaszewski, człowiek reguluje swoje stosunki z otoczeniem fizycznym i społecznym i od skuteczności tej regulacji zależy jego życie, właściwe funkcjonowanie i rozwój. W procesach regulacyjnych czynności zachodzą trzy podstawowe elementy: 1) inicjowanie czynności, 2) nadawanie jej zasadniczego kierunku i 3) sterowanie stosownie do zmieniających się sytuacji. Sterowanie przebiegiem czynności odbywa się poprzez schematyczną reprezentację czynności potrzebnych do uzyskania określonego celu¹. Jest to tzw. schemat antycypacyjny. Wynika on z uniwersalnego prawa nazywanego przez P. K. Anochina wyprzedzającym odbiciem, które jest formą przystosowania materii żywej do struktury przestrzenno-czasowej świata

---

¹ T. Tomaszewski, *Z pogranicza psychologii i pedagogiki*, Warszawa 1970, s. 104.

nieorganicznego². W mówieniu przejawia się to w tzw. syntezie antycypacyjnej, w słuchaniu — w prognozowaniu probabilistycznym. Synteza i prognozowanie właściwe są dla tworzenia wszystkich elementów mowy — sylab, wyrazów i sposobów ich łączenia. Można wyróżnić przynajmniej trzy linie wyprzedzania w mówieniu: 1) antycypacja stereotypii artykulacyjno-werbalnej, 2) antycypacja junkeji wyrazów oraz rozwinięcia zasad gramatyczno-logicznych określających strukturę głębi zdań, 3) antycypacja restrykcji semantycznych, zwłaszcza w odcinkach wypowiedzi większych od zdania³. Czynność nadawania mowy ma wiele poziomów organizacyjnych. W zależności od warunków komunikacji czynność ta realizuje się w szeregu operacjach intelektualnych, a ich wybór zależy od sytuacji, kontekstu, doświadczenia indywidualnego, czynników wolicjonalnych i afektywnych. Akt intelektualny człowieka ma strukturę trójfazową: 1) faza orientacji i planowania, 2) faza realizacji i 3) faza kontroli⁴. Proces generowania wypowiedzi przebiega przez owe etapy, a regulowany bywa z udziałem mechanizmów antycypacji i sprzężenia zwrotnego. Z faktu zbieżności mechanizmów mowy funkcjonujących w trakcie komunikowania się niezależnie od rodzaju języka wypływa wniosek glottodydaktyczny, iż nauczanie czynności mówienia i słuchania mowy obcej powinno uwzględniać powyższy schemat uzupełniony mechanizmami syntezy antycypacyjnej i prognozowania probabilistycznego. Dlatego też warto się przyjrzeć temu zagadnieniu uważniej.

Uwzględniając dane afazjologii, psychologii ogólnej i eksperymentalnej oraz fonetyki eksperymentalnej można przyjąć, iż wypowiedź — ogólnie biorąc — składa się z dwóch faz: 1) wewnętrzne formowanie się (powstanie sensu wypowiedzi i jej semantyczno-gramatyczna realizacja), 2) zewnętrzna realizacja wypowiedzi. Ponieważ w zasadzie procesy te nie mogą być zbadane empirycznie, tworzy się hipotetyczne modele generowania mowy w celu odtworzenia istotnych stron tego fenomenu. Modeli powstało dosyć dużo, lecz prawie wszystkie one w znacznym stopniu sprowadzają się do teorii L. S. Wygotskiego: „... od motywu wywołującego jakąś myśl do uformowania się samej myśli, do jej stadium przejściowego w słowie wewnętrznym, następnie — w znaczeniach słów zewnętrznych i wreszcie — w słowach”⁵.

Faza wewnętrzna generowania mowy zawiera etap motywacji (szereg czynników pozajęzykowych oddziałujących na człowieka w danej sytuacji,

² П. К. Анохин, *Теория отражения и современная наука о мозге*, Москва 1970, s. 24

³ И. А. Зимняя, *Речевая деятельность и психология речи*. W: *Основы теории речевой деятельности*, под ред. А. А. Леонтьева, Москва 1974, s. 87.

⁴ А. А. Леонтьев, *Мышление на иностранном языке как психологическая и методическая проблема*, „Иностранные языки в школе” 1972, № I, s. 35.

⁵ Л. С. Выготский, *Мышление и речь*. W: *Избранные психологические исследования*, Москва-Ленинград 1956, s. 380-381 (tłum. nasze — A. M.).

które wpływają na powstanie potrzeby mówienia poprzedzonej przez poszukiwanie i wybór różnorodnych możliwości reakcji). Na tym stadium nadawca wie, co ma powiedzieć, lecz nie jest jeszcze zdecydowany, w jakiej formie to uczynić. Rodzi się zatem tutaj myśl, która kształtuje się następnie w postaci wewnętrznego programu działania językowego. Realizacja tego programu uwzględnia dalej nakładanie się zasad gramatycznych na ukształtowany wcześniej w praktyce językowej program wewnętrzny wraz z przekodowaniem myśli z kodu subiektywnego w obiektywny, to znaczy dokonuje się transformacja myśli w struktury leksykalne, gramatyczne i fonetyczne jakiegoś konkretnego języka⁶. Ta transformacja urzeczywistnia się w drodze odwołania z magazynu pamięci jednostek języka, ich kolokacji, budowy z nich wypowiedzi powstających w fazie zewnętrznej. Faza zewnętrzna zakłada istnienie pewnych automatyzmów zarówno stadium wewnętrznego (uformowanie strukturalne, rodzaj, liczba, przypadek itd.), jak również stadium zewnętrznego (wymowa, intonacja itp.). Oprócz tego mamy tu do czynienia z operowaniem jednostkami językowymi.

Teoria działalności językowej wywodzi się z ogólnej teorii działalności, rozumianej jako aktywne, ukierunkowane współdziałanie człowieka ze środowiskiem. Każda działalność człowieka składa się z następujących faz:

1) Faza motywacyjno-inicjująca łącznie z antycypacją wyniku jest możliwa dzięki zasadzie wyprzedzającego odbicia, o czym już wspomnieliśmy. Realizuje się ona w skomplikowanym działaniu motywów, potrzeb, celu (przyszłego rezultatu). Głównym źródłem działalności i aktywności człowieka bywa potrzeba (w działaniu językowym — potrzeba komunikatywno-poznawcza).

2) Faza analityczno-syntetyczna (orientacyjno-badawcza). Zakłada ona wybór środków określających sposób urzeczywistnienia działania (również formowania i wyrażania myśli własnych oraz uświadomienia cudzych). Składa się z etapu planowania, programowania i wewnętrznej strukturalizacji czynności.

3) Faza realizacji (wykonawcza), która w interesującym nas aspekcie może mieć charakter wewnętrzny (słuchanie) lub zewnętrzny (mówienie).

Z powyższego wynika, że każdy pojedynczy akt działania rozpoczyna się od motywu i planu, a kończy się na wyniku, osiągnięciu celu. W środku natomiast znajduje się dynamiczny system konkretnych czynności i operacji skierowanych na osiągnięcie zaplanowanego celu.

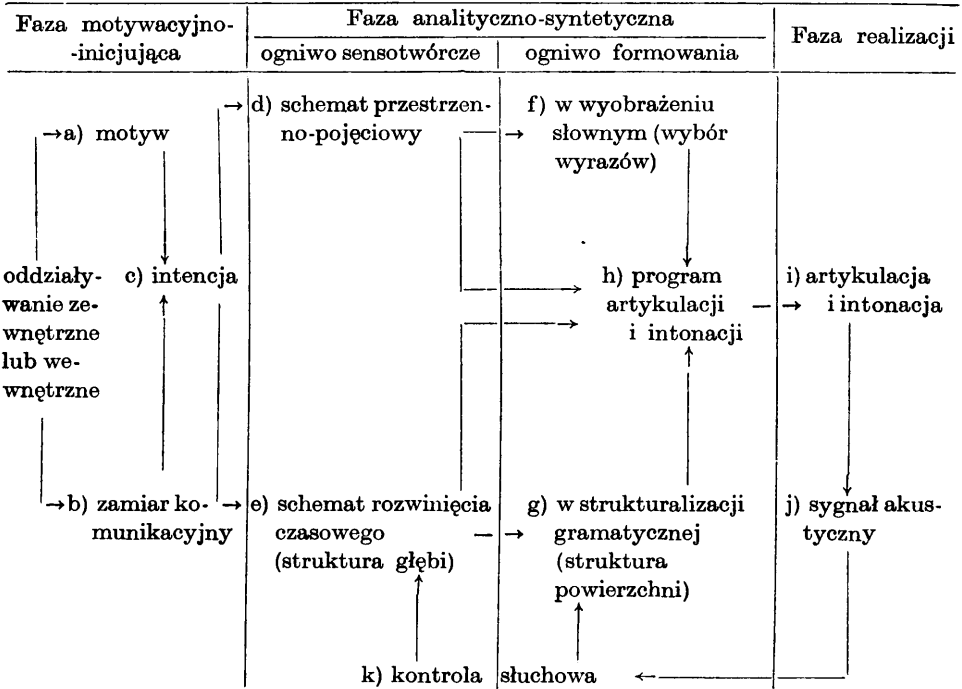
Transponując przedstawiony model działalności na czynności językowe (w tym w języku obcym) przytaczamy zmodyfikowany schemat generowania

---

⁶ А. А. Леонтьев, *Психоллингвистические единицы и порождение речевого высказывания*, Москва 1969, s. 117.

mowy oparty na opracowaniu I. A. Zimnej⁷:

Schemat generowania mowy

Obecnie dokonamy reinterpretacji przedstawionego schematu.

1. Pierwszym ogniwem operacji tworzących mowę jest powstanie w świadomości nadawcy komunikatu pewnego napięcia nerwowego, spowodowanego przez bodziec zewnętrzny (wpływ otoczenia) lub wewnętrzny (uświadomiona motywacja), które rodzi potrzebę kontaktu językowego. Potrzeba ta wyraża się, ucieleśnia i obiektywizuje w motywie czynności mówienia, który powstaje wskutek oddziaływań uświadomionych i nieuświadomionych (a). Równocześnie z motywem na mówienie oddziałują zamiar komunikacyjny (b), uświadomiany przez mówiącego w postaci celu (myśl *in statu nascendi*). Celem mówienia może być zapytanie, negacja, potwierdzenie, przywołanie itd. Innymi słowy potrzeba rodzi motyw, zamiar — cel. A. A. Leontjew podkreśla wagę motywu i celu wypowiedzi człowieka, gdyż w zasadzie wszystko, co ludzie mówią, posiada te dwie strony. Autor ten wiąże problem motywacji wypowiedzi z zagadnieniem sytuacji dydaktycznych, w których uczących się należy

⁷ И. А. Зимняя, Учебное пособие по курсу психологии по педагогической практике, Москва 1977, s. 19.

postawić w takich okolicznościach zewnętrznych i wewnętrznych, jakie zmuszą ich do reakcji werbalnych⁸. Występujące przy tym komponenty intelektualne, emocjonalne i wolitywne tworzą pewien monolit wyrażający się w intencji wypowiedzi (c) jeszcze bez uświadomienia wizji jej struktury, jedynie w ogólnym zarysie sensu (tzw. obraz wyniku)⁹. Powstanie struktury wypowiedzi ma miejsce w fazie następnej.

2. Faza analityczno-syntetyczna w procesie mówienia reprezentowana jest w postaci zredukowanych czynności wewnętrznych, związanych z planowaniem, programowaniem i strukturalizacją wypowiedzi. Prawdopodobnie procesy generowania mowy spontanicznej w fazie programowania wewnętrznego są takie same niezależnie od rodzaju języka. Różnica zaczyna się dopiero na etapie przejścia od programu do realizacji za pomocą środków określonego języka. Faza analityczno-syntetyczna składa się z ogniwa sensotwórczego i ogniwa formującego. W pierwszym z nich odbywa się napełnianie próżni semantycznej¹⁰ najpierw według schematu przestrzennego (d), następnie według czasowego (e) w jednostkach kodu subiektywnego. Za pomocą mechanizmów mowy wewnętrznej myśl i jej semantyczne przedstawienie transformuje się w głęboką strukturę syntaktyczną prognozowanej wypowiedzi. Równocześnie następuje intensywne poszukiwanie w magazynie paradygmatycznym semantemów (ogniwo formowania) oraz transponowanie kodu subiektywnego w obiektywny kod kategorii językowych, uwikłany w różne czynniki selektywne i od nich zależny (kontekst sytuacyjny, tezaurus mówiącego, jego doświadczenie życiowe i in.) (f). Podczas odnajdywania wyrazów w pamięci człowiek wykorzystuje co najmniej trzy zasady: 1) akustyczno-artykulacyjną, 2) semantyczną, 3) statystyczno-probabilistyczną¹¹. Oprócz tego następuje programowanie syntaktyczne wypowiedzi i gramatyzacja odłączonych elementów znaczeniowych oraz ich kojarzenie zgodnie z normami danego języka i intencją mówienia, czyli zamiana struktur głębokich na powierzchniowe (g). Im bogatszy bywa inwentarz wyrazów i schematów konstrukcji morfosyntaktycznych, tym większe są możliwości wyboru powodujące jednak utrudnienie w podjęciu decyzji. Widzimy zatem, iż właśnie w tej fazie mieści się cały mechanizm konkretyzacji wypowiedzi (aktualizacja środków werbalnych, gramatyczna strukturalizacja fraz, ich transformacja etc.) w drodze operacji wyboru i łączenia, czyli morfologiczne ukształtowanie morfemów znaczeniowych i ich syntaktycz-

⁸ A. A. Леонтьев, *Язык, речь, речевая деятельность*, Москва 1969, s. 155 - 157.

⁹ G. A. Miller, E. H. Galanter, K. Pribram, *Plans and Structure of Behaviour*, (tłum. ros.: *Планы и структура поведения*), Москва 1965.

¹⁰ V. Yngve, *A Model and Hypothesis for Language Structure*, „Proc. of America Philosophical Society” 1960, nr 4.

¹¹ A. A. Леонтьев, *Некоторые проблемы обучения русскому языку как иностранному*, Москва 1970, s. 70.

na organizacja¹². Wszystkie te elementy składają się na muskularno-kinetyczny program wypowiedzi (h). Jeżeli ta faza realizuje się w sposób sprawny, szybki, to i sam proces mówienia bywa nieprzerwany, poprawny.

3. Ostatnią fazą generowania mowy jest artykulacyjno-intonacyjno-rytmiczne ukształtowanie się linearnych ciągów wypowiedzi (i) w postaci sygnału akustycznego (j), realizowanego na poziomie głosowym segmentalnym i supra-segmentalnym, kontrolowanego przez analizator słuchowy i językowo-kinetyczny (k), które zapewniają aferencję zwrotną. Jak zaznacza M. Maruszewski, „... w przypadku ruchów związanych z nadawaniem mowy w narzędzie artykulacyjnym powstaje czuciowa aferencja zwrotna, pojawiają się dośrodkowe impulsy kinestetyczne”¹³. Bez nich nie mogłoby się odbywać korygowanie i sterowanie pomiędzy efektem realizacji a programem (kines-terze artykulacyjne a program motoryczny). Na podstawie impulsów od organów mowy do centrum sterowania informujących o niezaakceptowaniu przez analizator słuchu jednostek realizowanych błędnie następuje nastroszenie bodźca niepoprawnego na bardziej dokładny, zbliżony do normy, zaaprobowany przez kontrolę słuchową (choć zjawisko autokorekcji fonicznej jest dyskusyjne). Faza trzecia przejawia się zewnętrznie w konsekwentnie sterowanych czynnościach aparatu artykulacyjnego (fonacji). W języku rodzimym — jak wiemy — w normalnych warunkach komunikowania się uwaga jest skierowana na stronę znaczeniową mowy, co łączy się z realizacją jej strony formalnej w sposób bezwiedny, najczęściej automatyczny. Strona ta musi stać się obiektem odpowiednich interakcji dydaktycznych w toku nauki języka obcego.

Trzeba tu zaznaczyć, że podział generowania mowy na fazy ma charakter relatywny, umowny, umożliwiający analizę struktury czynności językowych, ułatwiający zrozumienie procesów powstawania wypowiedzi, gdyż w trakcie mówienia nie dadzą się one rozczłonkować. Jedynie pierwsza faza poprzedza pozostałe, reszta realizuje się właściwie synchronicznie, przy czym odpowiedni stopień doskonałości realizacji fazy analityczno-syntetycznej i fonacji uzyskuje się szybciej w wypadku rozłożenia trudności, a raczej odwrócenia uwagi mówiącego od planu semantycznego w drodze dostarczania wzrokowych punktów oparcia.

Widzimy zatem, iż nauczanie sprawności mówienia cechuje złożony tok czynności. Polega on na konieczności jednoczesnego uwzględnienia wszystkich aspektów języka jako środka formowania i wyrażania myśli, na inicjowaniu potrzeby komunikacji oraz tworzenia warunków do jej zaspokojenia, na dostarczaniu przedmiotu wypowiedzi (przez nauczyciela bądź jakiś środek)

¹² W. Woźniewicz, *Z zagadnień typologii ćwiczeń w kształtowaniu umiejętności mówienia w języku rosyjskim*, Rzeszów 1976, s. 114.

¹³ M. Maruszewski, *Mowa a mózg. Zagadnienia neuropsychologiczne*, Warszawa 1970, s. 271.

wywołującego motywację wypowiedzania się, wreszcie na rozdzieleniu uwagi równocześnie na treść i na formę produkowanej mowy (szczególnie na początkowym etapie nauczania).

Wobec powyższego nasuwa się pytanie, w jakim stopniu można ułatwić przebieg tych skomplikowanych czynności intelektualno-werbalnych oraz jaka jest rola środków audiowizualnych w tym względzie? Wydaje się, że środki owe potrafią usprawnić przebieg tych czynności we wszystkich fazach generowania mowy.

W fazie planowania wypowiedzi ich rola polega na wywołaniu intencji mówienia, podpowiedzi aspektu treściowego, motywów implikujących potrzebę przekazu informacji i całokształtu okoliczności wpływających na wybór działania. Oglądając przykładowo film uczący się częściowo uczestniczą w akcji, akceptują lub dezaprobuja wydarzenia, przeżywają emocjonalnie, a wiadomo, iż emocje odgrywają ważną rolę w powstawaniu motywacji. W wyniku takiego oddziaływania u ucznia rodzi się potrzeba mówienia (ocena bohaterów, podzielenie się uwagami itd.).

W fazie formowania się wypowiedzi środki audiowizualne powinny ułatwiać powstawanie kodu przedmiotowo-obrazowego, który jest pierwotny, a bodajże i najważniejszy w stosunku do pozostałych, gdyż — jak akcentuje N. I. Żinkin — „... bez obrazowego języka programowania wewnętrznego nie byłby możliwy żaden język naturalny”¹⁴. Wynika z tego, iż środki audiowizualne powinny spowodować bardziej sprawną transformację sensu subiektywnego mowy wewnętrznej w obiektywne jednostki semantyczne. Innymi słowy analizowane media dostarczają obrazowo-znaczeniowych punktów oparcia, pobudzających do aktów mowy i ułatwiających jej programowanie. Wzmocnienie wzrokowe niweluje trudności psychiczne powstałe podczas budowy wewnętrznego programu wypowiedzi w procesie jego kształtowania semantyczno-gramatycznego oraz eksterioryzacji. Trudności te dotyczą więc planu treści i planu wyrażania (określenie przedmiotu wypowiedzi, logiczna kolejność sądów i dobór środków językowych). W czasie mówienia pamięć trwała przekazuje przechowywane matryce fonemów i morfemów, natomiast ich konkretyzacja odbywa się na poziomie pamięci przemijającej (obsługuje ona sam akt komunikacji) i na poziomie pamięci natychmiastowej (utrzymuje poszczególne elementy struktur, połączeń międzywyrazowych itp.). Środki audiowizualne mogą odciążyć pamięć natychmiastową i przemijającą od obowiązku utrzymania kolejności rozwoju myśli, podpowiedzieć sens, czasem treść, co umożliwi zwrócenie większej uwagi na fazę realizacji końcowej wypowiedzi. Oczywiście mowa w oparciu o elementy wzrokowe nie odzwierciedla wszystkich cech przedmio-

---

¹⁴ Н. И. Жинкин, *О кодовых переходах во внутренней речи*, „Вопросы языкознания” 1964, № 6, s. 35 (tłum. nasze — A.M.).

tów i zjawisk, lecz te, które mówiący uzna za najistotniejsze, aktywizując w ten sposób proces pogładowości wewnętrznej i selekcji posiadanego leksykonu oraz form morfosyntaktycznych, przygotowując grunt do mówienia kontekstowego bez oparcia o wzrokową pogładowość zewnętrzną. Dzieje się tak dlatego, że schematyzm, niepełność, fragmentaryczność eksponowanych treści zmusza do uzupełnienia, rekonstrukcji itd., co jest zjawiskiem pozytywnym.

W fazie porównania produktu finalnego z intencją mówienia media wzrokowo-słuchowe ułatwiają kontrolę wykonania zadania nie tylko nauczycielowi, lecz także szybką ocenę treści i poniekąd formy wypowiedzi własnej, prowokując do ewentualnej autokorekcji (z wyjątkiem fonacji) lub też utwierdzając poprzez wzmocnienie dodatnie satysfakcję z osiągniętego celu. Jest to zjawisko szczególnie korzystne, ponieważ w tej sytuacji tworzą się głębsze ślady (engramy) w ośrodkach kory mózgowej. W uzupełnieniu należy skonstatować, iż autokorekcja błędów może odbywać się na podstawie wzorców zewnętrznych, lecz trzeba dążyć do wypracowania wzorców wewnętrznych umożliwiających poprawianie się i w ogóle wyrabiać przyzwyczajenie do kontrolowania samego siebie.

2. OPERACJE FUNKCJONUJĄCE PRZY ODBIORZE MOWY

Proces mówienia niemożliwy jest bez uprzedniego słuchowego przyswojenia jednostek języka i wytworzenia odpowiednich obrazów akustyczno-motorycznych. Dlatego nie można go rozpatrywać w oderwaniu od procesu słuchania. Słuchanie ze zrozumieniem mowy obcej jest procesem sensorycznego i logicznego odbicia realnej rzeczywistości zakodowanej za pomocą środków obcojęzycznych. Nieodłącznym składnikiem tego procesu są kinestezje mowy ujawniające się w większym lub mniejszym stopniu, ponieważ percepcji mowy towarzyszy praca analizatora językowo-kinetycznego. Artykulacja wewnętrzna jest częstym komponentem motorycznym recepcji słuchowej, którego funkcja fizjologiczna polega na połączeniu symultanicznych lub konsekwentnych podniet w jeden system funkcjonalny czasowych połączeń nerwowych na podstawie tworzenia dominant kinestetycznych. Podczas recepcji mowy obcej w porównaniu z mową ojczystą występuje większa aktywność elektryczna i mechaniczna (mikroruchy) niektórych organów artykulacji¹⁵. Dźwiękowe sygnały słowne mogą być percypowane przez człowieka jedynie pod warunkiem powstania w analizatorze słuchowym i językowo-kinetycznym systemów czasowych związków nerwowych, które czynią możliwym rozumienie mowy odbieranej oraz nadawanie własnej.

---

¹⁵ A. H. Соколов, *Внутренняя речь при изучении иностранных языков*, „Вопросы психологии” 1960, № 5, s. 61.

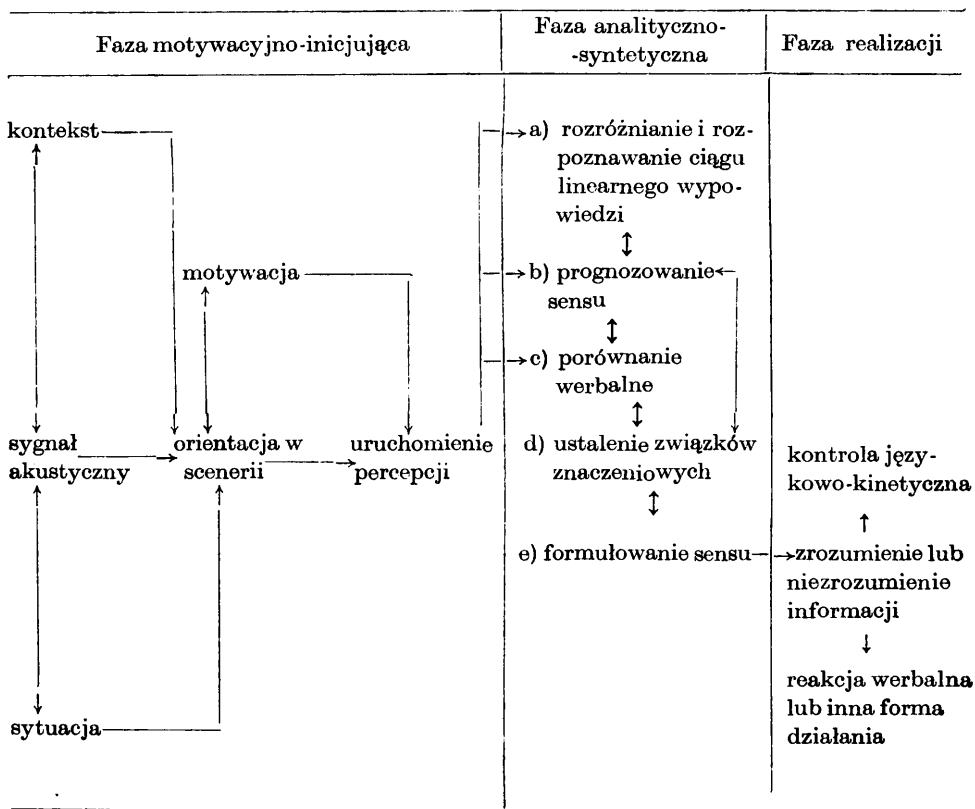
Jeśli porównamy mówienie ze słuchaniem, to pierwsze z nich wymaga większego wysiłku zgodnie z ogólnym prawem trudniejszego procesu produkcji od recepcji, chociaż rozbieżność jest mniejsza, niż pomiędzy mówieniem a czytaniem. Odbiór mowy ze słuchu staje się możliwy dzięki rozumieniu związków między elementami strumienia mowy, dzięki umiejętnościom symultanicznego rozpoznawania głównych semantemów, czyli porównania obrazów słuchowych z ich wzorcami przechowywanymi w pamięci trwałej. Za podstawę fizjologiczną identyfikacji fonemów uznaje się engramy zlokalizowane w strefach korowych, powstałe w wyniku wielokrotnego oddziaływania podnieć. Gdy percypowany dźwięk nie pokrywa się z istniejącymi engramami, następuje upodobnienie go do wzorca w języku ojczystym. Stąd między innymi bierze się geneza błędów artykulacyjnych. Mechanizm rozumienia mowy zakłada wykorzystanie nie tylko śladów poprzednich, lecz także zamykanie się nowych związków czasowych, co pozwala na podłączenie informacji percypowanych do już istniejących i tworzących się na nowo śladów i modeli ułatwiających dekodowanie treści.

Mówienie i słuchanie występują w układzie komplementarnym i tworzą jeden łańcuch asocjacyjny. Wspólnym zmaterializowanym komponentem mówienia i słuchania jest mowa ustna, będąca obiektem i rezultatem czynności językowych. Wiadomo przy tym, iż obfite słuchanie sprzyja rozwojowi sprawności rozumienia mowy ze słuchu, a to z kolei wywiera pozytywne oddziaływanie na opanowanie umiejętności i nawyków mówienia, chociaż wyraźnego transferu najczęściej się nie obserwuje. Rozumienie mowy może mieć charakter bezpośredni (równoległy z percepcją) lub upośredniony przez procesy myślowe w zależności od stopnia znajomości tematu i języka. Procesowi powstawania sprawności audiorecepcyjnych należałoby poświęcić więcej uwagi z różnych względów, a między innymi:

- 1) większe zmęczenie niż przy czytaniu;
- 2) symultaniczny charakter segmentów semantycznych, czyli ulotność i niepowtarzalność percypowanych treści, co wymaga dobrze rozwiniętej działalności pamięci natychmiastowej i przemijającej;
- 3) zależność recypienta od tempa mowy narzuconego przez nadawcę;
- 4) wpływ tonu i wysokości głosu na rozumienie;
- 5) różnice indywidualne w wymawianiu i dykcji, redukcji, upodobnieniu głosek, niewłaściwe umieszczenie cesury, akcentu logicznego itd.;
- 6) szумы informacyjne i inne, zniekształcające dźwięk (akustyka, parametry techniczne urządzeń odtwarzających i in.);
- 7) podczas odtwarzania zapisu dźwiękowego mowy utrudnienie percepcji wynika z braku oparcia wzrokowego, rozumianego dwojako: a) wzmocnienie wzrokowe percepcji treści (tekst, tablica, schemat itd.), b) wzrokowa percepcja samego mówiącego (elementy paralingwalne), a w wypadku osoby żywej — wraz ze wzmocnieniem w postaci sprzężenia zwrotnego.

Również z psychofizjologicznego punktu widzenia słuchanie ze zrozumieniem mowy obcej nie jest wcale takie proste i łatwe, by go ignorować, chociaż większość autorów przedkłada nad tę sprawność generowanie mowy. Struktura procesu słuchania ma wielopoziomowy charakter: 1) poziom sensoryczny (nierелеwantny dla znaku językowego) — wrażenie głośności i zabarwienia głosu, wysokości tonu podstawowego, intensywności energii wymawiania, 2) poziom percepcji — odbiór fizycznych cech fonemów i ich połączeń, intonacji, rytmu, emfazy, podział na syntagmy, 3) poziom apersepcji — rozpoznawanie znaczeń wyrazów i połączeń międzywyrazowych na podstawie posiadanego doświadczenia (pobudzenie wyobrażeń, skojarzeń etc.), 4) poziom logiczny — uzmysłowienie fragmentu wypowiedzi lub jej całości. Wobec powyższego warto przyrzeć się dokładniej modelowi psycholingwistycznemu percepcji mowy opartemu na schemacie I.A. Zimnej¹⁶:

Schemat słuchowej percepcji mowy

¹⁶ И. А. Зимняя, *Учебное пособие...*, op. cit., s. 18.

Z zaprezentowanego schematu wynika, iż proces percepcji mowy ma, jak i proces jej generowania, strukturę tryfazową.

1) Faza motywacyjno-inicjująca łączy pobudzającą informację sytuacyjno-kontekstową ze sferą motywacyjną. Sytuacja i kontekst składają się na scenę, w której ma miejsce przekaz sygnału akustycznego, oraz uruchamiają percepcję. Jednakże percepcja nie zostałaby zaktywizowana, gdyby człowiek nie posiadał gotowości motywacyjnej do działalności danego rodzaju. Wyraża się to w zainteresowaniu, w wysiłku do odebrania, prawidłowego zrozumienia, uzmysłowienia informacji, co zapewnia możliwość komunikowania się.

2) Faza analityczno-syntetyczna rozpada się z kolei na kilka ogniw. Do pierwszego z nich (a) wchodzi operacje różnicowania dźwięków mowy możliwe dzięki postrzeganiu cech dystynktywnych fonemów i allofonów. Dyferencjacja, czyli wyodrębnienie z potoku mowy zachodzi też w obrębie morfemów znaczeniowych i gramatycznych, a także schematów syntaktycznych i intonacyjnych. Samo jednak różnicowanie nie zapewnia prawidłowego przebiegu czynności odbioru mowy. Potrzebne są do tego również operacje rozpoznawania wyrazów w drodze identyfikacji percypowanych elementów z ich przechowywanymi śladami pamięciowymi osobnika. Jak wykazały badania, „... tylko ten wyraz może być odebrany i rozpoznany, którego motoryczne ślady przechowywane są w analizatorze językowo-kinetycznym”¹⁷. Zasada ta posiada wielkie znaczenie praktyczne w nauczaniu języków obcych. W wypadku pokrycia się wyrazu przyporządkowanego z utrwalonym w pamięci odpowiednikiem następuje ustalenie znaczeń i prognozowanie sensu wypowiedzi (b). Słuchający buduje hipotezy, których aprioryczne prawdopodobieństwo zdeterminowane bywa przez kontekst. Antycypowanie wypowiedzi ma miejsce wówczas, jeśli odbiorca zawczasu z dużą dokładnością przewiduje to, co ma zamiar zakomunikować nadawca. Może on także spodziewać się kilku wersji wypowiedzi, a tylko jedna z nich pokrywa się z przypuszczeniem i uzyskuje weryfikację. Możliwa jest też sytuacja, w której recypient nie uzyskuje potwierdzenia domniemania (falsyfikacja). Jednakże nawet błędna antycypacja jest korzystniejsza od żadnej, świadczącej o braku aktywności. Prognozowanie sensu wywołane przez informację kontekstowo-sytuacyjną lub sygnałową aktualizuje pole semantyczne korelowane z ogólnym sensem hipotezy znaczeń. Przygotowuje to proces porównania sygnału wejściowego z werbalnymi komponentami pola semantycznego (c). Oprócz tego prognozowanie ocenia w sposób subiektywny prawdopodobieństwo pojawienia się określonej realizacji werbalnej hipotezy sensu w sygnale wejściowym. Porównanie werbalne zatem realizowane na poziomie sensorycznym dokonuje przekodowania fal dźwiękowych na wyobrażenie czasowo-przestrzenne oraz wstępnej analizy wejściowego sygnału werbalnego. Na poziomie percepcyjnym nato-

¹⁷ Н. И. Жинкин, *Механизмы речи*, Москва 1958, s. 132 (tłum. nasze — A.M.).

miał, który rozpoczyna się od analizy wstępnej, następuje potwierdzenie lub odrzucenie hipotezy werbalnej i powzięcie decyzji o danym wyrazie przy jednoczesnej aktualizacji łańcucha skojarzeń semantycznych z innymi wyrazami (d). Ustalenie związku między co najmniej dwoma wyrazami tworzy ogniwo semantyczne, którego wskaźnikiem jest możliwość przeniesienia go na poziom monolitowego wyobrażenia — obrazu. Widzimy więc, że na tym poziomie włączony zostaje mechanizm reguł semantycznych i gramatycznych. Jeżeli odebrany sygnał pokrywa się z tymi regułami, myśl nadawcy obleka się dla recypienta w konkretne wyrażenie językowe. Ostatnia faza (e) polega na uogólnieniu rezultatu całej tej pracy percepcyjnej i intelektualnej, na syntezie rozpoznanych pod względem formalno-znaczeniowym wyrazów i przetworzeniu ich w ogólny sens odebranych treści wyrażony najczęściej w jednostkach kodu subiektywnego. Należałoby jeszcze do tego dodać kontrolę językowo-kinetyczną.

3) Faza realizacji przejawia się w zrozumieniu bądź w niezrozumieniu informacji oraz wywołaniu odpowiedniej reakcji werbalnej lub pozawerbalnej słuchającego. Rozumienie polega na odkryciu istoty przedmiotu, zjawiska, o którym mowa, na odzwierciedleniu ich właściwości i związków. Może ono mieć charakter słowny, logiczny i przedmiotowy. Rozumienie w czasie percepcji słuchowej ułatwia akcent logiczny, zabarwienie emocjonalne, pauzy i in. Warto nieco dokładniej rozpatrzeć funkcjonowanie mechanizmów słuchowej recepcji mowy, które determinują powstanie sprawności audiorecepcyjnych.

Na pierwsze miejsce wysuwa się wśród nich mechanizm uwagi słuchowej. Przy słuchaniu mowy rodzimej koncentracja uwagi, ognisko jej optymalnego pobudzenia skierowane bywa na sens komunikatu, chociaż występuje też słaba (zahamowana) kontrola formy. Podczas słuchania mowy obcej przeważnie następuje podzielność uwagi na te dwa plany. W związku z tym może ona często nie nadążać za myślą nadawcy komunikatu ze względu na wolniejsze tempo dekodowania form językowych przebiegające sekwencjami z powodu wymawiania wewnętrznego, szumu lingwistycznego (intonacja, rytm i in.), szumu semantycznego (przypominanie wyrazów, polisemia i homofonia), szumu stylistycznego (odpowiednie rejestry języka, środki stylistyczno-gramatyczne). Bardzo ważną funkcję w czasie słuchania pełni mechanizm pamięci. Rozpoznawanie i przyporządkowanie wyrazów i form zależy od pamięci trwałej, wiedzy przedmiotowej (specjalnej) i poziomu intelektualnego (erudycja). Pamięć natychmiastowa bezpośredniego związku z doświadczeniem życiowym nie posiada, zapewniając uzmysłowienie fragmentu wypowiedzi do momentu jego zrozumienia. Linearna percepcja sygnałów utrudnia analizę i syntezę ze względu na konieczność utrzymania jakiś czas w pamięci wszystkich odebranych elementów, co się łączy z pojemnością pamięci natychmiastowej. Pojemność pamięci przemijającej wynosi ok. 13 wyrazów w języku ojczystym,

zaś w języku obcym — 3-4 wyrazy na etapie początkowym nauki oraz 6-10 na etapie zaawansowanym¹⁸. By nie przeciążać pamięci, długość zdań nie może być zbyt wielka.

Sprawność rozumienia mowy ze słuchu zależy również od mechanizmów prognozowania probabilistycznego, uzależnionego od doświadczenia i — jak powiedzieliśmy — działającego na podstawie uniwersalnego zjawiska odbicia wyprzedzającego w przyrodzie. Prognozowanie przedkontestowe umożliwia rozumienie znaczenia wyrazu na podstawie doświadczenia językowego i pracy pamięci trwałej. Prognozowanie kontekstowe z kolei czyni możliwą semantyzację w oparciu o daną konsytuację i kontekst oraz pracę pamięci przemijającej. W tym drugim przypadku może zachodzić moment akceptacji prognozy, jej uściślenie bądź odrzucenie i zamiana przez nową wersję odpowiadającą danemu kontekstowi (zwłaszcza w razie polireferencyjności). Antycypowanie uzależnione jest też od domysłu językowego związanego częściowo z redundancją, wynikającą z występowania w języku niekoniecznych cech diakrytycznych (dystynktywnych) i dochodzącą w języku ojczystym do ok. 50%. W kontekście niniejszego opracowania oprócz domysłu kontekstowego szczególnie interesujące są domysł przedmiotowy i ekstralingwistyczny, ponieważ analizowane przez nas pomoce te zjawiska mogą uruchomić i zaprezentować najpełniej.

Rozumienie mowy jest zatem uwarunkowane przez skomplikowane operacje przetwarzania odebranych treści, które stanowią jedność wzajemnie powiązanych i uzależnionych procesów z finalnym ogniwem, jakim jest mechanizm rozumienia, przedstawiający się w ekwiwalentnej zamianie usłyszanych informacji przez własne słowa lub wyobrażenia (kod subiektywny). Dzięki funkcjonowaniu tego mechanizmu następuje aktualizacja więzi wyrazu i pojęcia, wyrazu i wyobrażenia. W języku nowo poznawanym na początkowym etapie często pomiędzy nimi zajmuje miejsce wyraz języka rodzimego. Aby do tego nie dopuszczać, notorycznie potrzebne są odpowiednie zabiegi dydaktyczne (również z użyciem środków pogładowości).

Z zaprezentowanych schematów generowania i percepcji mowy wyłania się przekonanie, że procesy owe z jednej strony posiadają charakter rewersyjny, z drugiej — kongruentny. W obydwu przypadkach przedmiotem działalności językowej jest myśl, treść, sens wypowiedzi. W fazie I realizuje się bezpośredni, sensoryczno-motoryczny kontakt człowieka z otaczającą rzeczywistością. Dla słuchacza jest to sygnał wejściowy, dla mówcy — wyjściowy. Występuje tu wspólny komponent przekodowania impulsacji nerwowych poprzez ruchy artykulacyjne (jawne lub ukryte) w struktury sygnałów akustycznych i od-

---

¹⁸ В. И. Ильина, *Психологическая характеристика аудирования на иностранном языке*. W: Лингво-психологические проблемы обоснования методики преподавания иностранных языков в высшей школе, ч. 1, Москва 1971, с. 86.

wrotnie. W fazie II odbywa się ustalenie korelacji przedmiotowo-semantycznych za pośrednictwem języka. W trakcie słuchania następuje określenie przedmiotu myśli cudzej, podczas mówienia — myśli własnej. W fazie III — w toku słuchania urzeczywistnia się rozumienie jako wynik uzmysłowienia przedmiotu wypowiedzi czyjejs (sensu i zamiaru). W czasie mówienia tworzy się sens i zamiar wypowiedzi własnej. Mówienie i słuchanie można więc uznać za różne aspekty tej samej działalności językowej.

Jak już podkreślaliśmy w komentarzu do schematu generowania mowy, praktycznie wszystkie fazy tworzą jedną operację kompleksową. Wszakże zdanie sobie sprawy z etapów przebiegu tej operacji ma aspekt utylitarny, jeśli uwzględni się je przy preparowaniu materiałów glottodydaktycznych przewidujących ćwiczenie umiejętności w zakresie poszczególnych rodzajów czynności, które potem są wykonywane zazwyczaj równocześnie. Widzimy tu także nie wykorzystaną szansę środków audiowizualnych. Media te poprzez prezentację interesujących konsytuacji inicjują nastawienie uczniów na chęć zrozumienia i zapamiętania informacji, dostarczają motywów do wysiłku. W fazie następnej mogą podpowiadać ustalenie związków znaczeniowych, prognozowanie i formułowanie sensu w drodze ekspozycji wizualnej, wreszcie są w stanie ułatwić weryfikację domysłu językowego.

Konkludując wyrażamy przekonanie, że przedstawione przesłanki — jak się wydaje — rzucają nieco światła na akty produkcji i recepcji mowy, chociaż posiadają one w znacznej mierze charakter hipotetyczny. Przesłanki te — naszym zdaniem — argumentują przydatność środków audiowizualnych w nauczaniu-uczeniu się ustnych sprawności obcojęzycznych.

АНТОНИ МАРКУНАС

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ПРИМЕНЕНИЯ
АУДИОВИЗУАЛЬНЫХ СРЕДСТВ В ОБУЧЕНИИ УСТНОЙ РЕЧИ

Резюме

Структура действий слушания и говорения похожа на другие человеческие действия. Как и всякая деятельность, производство речи и ее восприятие состоит из трех фаз: 1) мотивационно-иницирующей, 2) аналитико-синтетической (внутренней) и 3) реализующей (исполнительной). Хотя указанные фазы носят гипотетический характер, однако знание психолингвистических механизмов продуцирования и перцепции речи имеет существенное значение для лингводидактики, а говоря конкретнее — для теории и практики использования слухо-зрительных средств при обучении устным иноязычным умениям.

PSYCHOLOGICAL PREMISES OF APPLICATION
OF AUDIOVISUAL AIDS IN THE TEACHING AND LEARNING
OF ORAL RECEPTIVE AND PRODUCTIVE SKILLS

by

ANTONI MARKUNAS

Summary

The structure of the activities of listening and speaking is similar to other human activities. As every activity, the generation of speech and its reception consists of three stages: 1. motivation-initiative, 2. analytical-synthetic (internal) and 3. realizational (executive). Although the mentioned stages are of a hypothetical character but still to realize the psycholinguistic mechanisms of speech production and perception is of considerable significance for glottodidactics, speaking more precisely, for the theory and practice of using audiovisual aids in the development of oral skills in foreign language study.